

واکاوی انتقادی انعکاس روایات نبوی نسب مهدی علیه السلام در منابع فریقین تا قرن هفتم*

فرزانه حکیمزاده^۱
حامد منتظری مقدم^۲
مهدی فرمانیان^۳

چکیده

تلاش محدثان و مورخان در جهت ثبت و ضبط گزارش‌های مهدوی از قرن سوم تاکنون گنجینه گرانبهایی از احادیث مهدوی را در اختیار ما نهاده است. چگونگی نگارش اخبار مهدوی از شرایط سیاسی و فرهنگی زمانه و افکار نویسنده متأثر بوده است. بازنمایی تأثیر باورها و گرایش‌های فکری در انعکاس اخبار مهدوی نسب مهدی علیه السلام تا قرن هفتم، با استفاده از منابع روایی، تاریخی و تفسیری، هدف پژوهش پیش رو است. روش تحقیق حاضر توصیفی - تحلیلی با رویکرد تاریخی است. احادیث مهدوی نسب مهدی علیه السلام ذیل هفت گونه در منابع شیعه و اهل سنت، بازتاب گسترده‌ای داشت. برآیند مجموع احادیث منابع شیعه دوازده امامی این است که امام مهدی علیه السلام از نوادگان رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم و علی علیه السلام و فاطمه علیها السلام و پدرش نهمین نواده امام حسین علیه السلام یعنی امام حسن عسکری علیه السلام است. منابع اهل سنت و برخی از گرایش‌های فرقه‌ای غیر دوازده امامی، مهدی علیه السلام را فردی از اهل بیت می‌دانند. با توجه به توسع معنایی اهل بیت علیهم السلام که شامل شخصی از نسل رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم از طریق فاطمه علیها السلام و یا فردی از آل علی علیهم السلام، آل عقیل، آل جعفر و آل عباس است، مهدی موعود علیه السلام، لزوماً محمد بن الحسن العسکری نیست.

واژگان کلیدی

رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم، نسب مهدی، منابع فریقین، احادیث مهدوی، قرن هفتم.

مقدمه

اخبار مهدوی رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم محدوده وسیعی از موضوعات و مفاهیم مرتبط با امام مهدی علیه السلام از جمله نسب مهدی علیه السلام را در بر می‌گیرد. نگارش احادیث مهدوی همزمان با

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۲/۲۲

۱. مدرس و پژوهشگر تاریخ، سطح چهار جامعه الزهرا علیها السلام قم، ایران (f.1342.h@gmail.com).

۲. دانشیار گروه تاریخ مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه قم، ایران (montazeri@iki.ac.ir).

۳. دانشیار دانشگاه ادیان و مذاهب اسلامی قم، ایران (m.farmanian@chmail.ir).

حضور معصومان علیهم‌السلام آغاز شده و در ادوار مختلف فراز و فرودی متناسب با شرایط فرهنگی - سیاسی هر زمان داشت. اخبار مهدوی نسب مهدی علیه‌السلام بازتاب گسترده‌ای در منابع فریقین دارد. در عین حال بازتاب هر یک از گونه‌های هفت‌گانه این اخبار متأثر از باورها و رویکردهای اعتقادی و سیاسی بوده است. علت انتخاب این بازه زمانی آن است که در پژوهش‌های انجام شده پایان قرن هفتم انتهای دوره تدوین منابع مهدوی نام گرفته است. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که انعکاس گونه‌های اخبار مهدوی نسب مهدی علیه‌السلام در منابع شیعه و اهل سنت چه تمایزها و تشابهاتی دارد؟ سؤالات فرعی: ۱. روایات مهدوی نسب مهدی علیه‌السلام در کدام منابع شیعه تا قرن هفتم نقل شده‌اند؟ ۲. روایات مهدوی نسب مهدی علیه‌السلام در کدام منابع اهل سنت تا قرن هفتم نقل شده‌اند؟ ۳. انعکاس متفاوت روایات نبوی نسب مهدی علیه‌السلام در منابع فریقین چه تحلیلی دارد؟ قلمرو زمانی این تحقیق قرن سوم تا هفتم هجری است. اهمیت و ضرورت: روایات نبوی نسب مهدوی در آثار بسیاری از اندیشمندان فریقین منعکس شده و لازم است تا بین روایت دو فرقه مقایسه‌ای تطبیقی انجام شود تا نقاط اشتراک و افتراق آنها بیشتر و بهتر دیده شود و معارف مهدوی از زوایای مختلف مورد پژوهش قرار گیرد.

مفهوم‌شناسی

انعکاس: انعکاس از ریشه «عکس» به معنای دگرگون شدن، منقلب شدن، سر و ته شدن، زیرورو شدن، وارونه شدن و برگرداندن آخر چیزی به اولش است. انعکاس نور یعنی بازگشت نور پس از برخورد با برخی سطوح مثل آئینه و آب راکد (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ج ۱، ذیل واژه عکس؛ ابن منظور، بی‌تا: ج ۶، ذیل واژه عکس). در پژوهش حاضر مراد از انعکاس اخبار، بازتاب روایات معصومان علیهم‌السلام از منابع اولیه در منابع بعدی است.

منابع فریقین: مراد از منابع فریقین، همه نوشته‌های شناخته شده و در دسترس تاریخی، حدیثی و تفسیری متقدمی است که از همان آغاز نگارش تاریخ و حدیث توسط اندیشمندان مسلمان نوشته شده است. فریقین نیز اعم از دو فرقه بزرگ شیعه و زیرشاخه‌های مهم آن یعنی: امامیه، کیسانیه، زیدیه و اسماعیلیه و اهل سنت و زیرشاخه‌های اصلی آن یعنی: معتزله و اشاعره است.

پیشینه: کتاب‌هایی که به عنوان پیشینه این پژوهش لحاظ می‌شود دوگونه است: الف) پیشینه عام: مراد برخی از معجم‌هایی است که احادیث مهدوی چهارده معصوم علیهم‌السلام را گردآوری و گونه‌شناسی کرده‌اند؛ ب) پیشینه خاص که مراد کتب و مقالاتی است که به مقایسه

احادیث نبوی نسب مهدی علیه السلام منقول در منابع فریقین پرداخته‌اند.

الف) پیشینه عام: ۱. دانشنامه امام مهدی علیه السلام، محمد محمدی ری شهری، موضوع محور، ده جلدی و شامل یک درآمد در ۱۲ محور و ۱۴ بخش و ۷۰ فصل است که در آن مسائل مرتبط با حضرت مهدی علیه السلام با تکیه بر آیات، احادیث و تاریخ بررسی می‌شود. در محور پنجم از بخش درآمد با عنوان "مهدویت از نگاه اهل سنت" و بخش دوم از بخش‌های چهارده‌گانه با عنوان "زندگینامه امام مهدی علیه السلام" در رابطه با مقاله حاضر مطالبی دارد.

۲. موسوعة الامام المنتظر علیه السلام، سید محمد حسین میرباقری، موضوع محور (۵ جلدی). این مجموعه ۲۱ فصل دارد و با بهره‌گیری از آیات و روایات مرتبط با امام زمان عجل الله تعالی فرجه له، به تمام موضوعات مرتبط با آن حضرت می‌پردازد. در فصل اول جلد اول با عنوان "نسب، احوال تولد و حیات ایشان" مطالبی در رابطه با نسب مهدی علیه السلام آورده است.

۳. معجم احادیث الامام المهدی علیه السلام، تألیف و نشر «مؤسسه المعارف الاسلامیه»، در ۸ جلد و ۱۴۲۸ حدیث که از مصادر مختلف شیعه و اهل سنت جمع‌آوری شده است. ۵۶۳ روایت تحت عنوان روایات نبوی در این معجم ذیل ۱۱۰ گونه تنظیم شده که احادیث‌گونه نان و نسب مهدی علیه السلام با این مقاله کاملاً مرتبط است.

در مجموع وجه تمایز این سه معجم با پژوهش حاضر این است که در این کتب مجموع احادیث مهدوی معصومان علیهم السلام و گونه‌های مختلف آن به صورت یکپارچه و یا براساس موضوعات مختلف گردآوری و تنظیم شده است. پیشینه خاص: کتاب "بررسی تطبیقی مهدویت در اندیشه شیعه و سنی"، ترجمه دکتر بیژن کرمی، مسجد جمکران، قم، ۱۳۸۴ ش. نویسندگان در این کتاب به بررسی موارد اتفاق و اختلاف بین شیعه و سنی درباره حضرت مهدی علیه السلام به اختصار پرداخته است. هدف وی از نگارش کتاب نزدیک ساختن نقطه نظرهای مسلمانان در مسئله مهدویت است. در فصل سوم در دو مبحث با عنوان پدر و جد حضرت مهدی علیه السلام، ابتدا با طرح اختلاف دیدگاه شیعه و اهل سنت به اختصار پرداخته و به بررسی تاریخی و روایی آنها پرداخته است. عدم توجه به همه روایات وارد شده در این موضوع و عدم تحلیل‌های علمی متقن از نواقص این کتاب است.

گونه‌شناسی اخبار نبوی نسب مهدی علیه السلام

انعکاس احادیث مهدوی منسوب به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم در منابع متعدد شیعه و اهل سنت از روایات سایر معصومان علیهم السلام پررنگ‌تر است. در این میان نقل روایات مهدوی‌گونه نام و نسب

مهدی علیه السلام، از روایات سایر گونه‌ها فزون تر است. علت این امر می‌تواند اهمیت شناسایی تبار و خاندان مهدی موعود علیه السلام از دیدگاه همه مسلمانان و ارتباط این مسئله با جایگاه ویژه آخرین حجت الهی باشد. اصولاً وجه تمایز اصلی شیعه دوازده امامی و سایر فرق شیعه وسنی در مسئله مهدویت، به نسب و پدر و مادر مهدی موعود علیه السلام مرتبط است. چرا که تنها این فرقه اعتقاد دارند که آن حضرت یازدهمین نواده معصوم رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم از نسل فاطمه و حسنین علیهما السلام و مشخصاً فرزند امام حسن عسکری علیه السلام و حضرت نرجس خاتون علیهما السلام است که در نیمه شعبان سال ۲۵۵ هجری در سامرا به دنیا آمده و هم اکنون زنده و غایب هستند. احادیث نبوی نسب مهدی علیه السلام منقول در منابع فریقین، در هفت‌گونه تقسیم شد و اسامی و تعداد روایات هرگونه و منابع هر حدیثی در جدول مربوطه آمده است. اسامی این گونه‌ها عبارتند از:

۱. مهدی علیه السلام از اهل بیت (عترت) رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم که از دیدگاه اهل سنت شامل: آل پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، آل علی علیه السلام، آل جعفر، آل عقیل و آل عباس می‌شود؛ ۲. مهدی از فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم؛ ۳. مهدی علیه السلام از نسل فاطمه علیهما السلام؛ ۴. مهدی از نسل علی علیهما السلام؛ ۵. مهدی علیه السلام از نسل حسین علیهما السلام؛ ۶. مهدی فرزند بی‌واسطه امام حسن عسکری علیهما السلام؛ ۷. مهدی از نسل عباس عموی پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم.

انعکاس اخبار مهدوی نسب مهدی علیه السلام در منابع فریقین از قرن سوم تا قرن هفتم

الف) منابع شیعی

با وجود این‌که نقل شفاهی احادیث مهدوی از زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم آغاز شده بود؛ اما تا اوایل قرن سوم مکتوبی از شیعیان در این زمینه موجود نیست. به دلیل محدودیت‌ها و سختگیری‌های سیاسی که برای شیعیان وجود داشت منابع موجود شیعیان از منابع اهل سنت کمتر هستند. احادیثی که از منابع موجود شیعی استخراج شده، در ۶ گونه جای می‌گیرند؛ چرا که در هیچ منبع شیعی «از نسل عباس بودن مهدی علیه السلام» نقل نشده است.

۱. مهدی از اهل بیت یا عترت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم

حدود ۷۹ روایت از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در ۹ منبع شیعی نقل شده که به نقل از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم مهدی علیه السلام را "من اهلبیتی" و "من عترتی" معرفی کرده است.

ردیف	نام کتاب	نام نویسنده	سال وفات	آدرس	تعداد (۷۹)
۱	شرح الاخبار	قاضی نعمان	۳۶۳	ج ۳، ص ۳۸۵، ۳۸۶ (ح ۲)، ۳۹۵، ۴۰۱، ج ۳، ص ۳۵۵، ۳۶۰، ۳۵۶	۸
۲	کمال الدین	صدوق	۳۸۱	ج ۱ ص ۱۵۲	۱
۳	الارشاد	مفید	۴۱۳	ج ۲، ص ۳۴۰	۱
۴	فصول المختارة	مفید	۴۱۳	ص ۲۹۷، ۳۰۳	۱
۵	دلایل الإمامة	طبری، محمد بن جریر	قرن ۵	ص ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۵ (ح ۲)، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۶۷، ۴۶۹، ۴۸۱	۹
۶	الغیبه	طوسی	۴۶۰	ص ۱۸۰ (ح ۲)، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۶	۵
۷	الملاحم	ابن طاووس	۶۶۴	ص ۲۳، ۵۲، ۲۶، ۱۴۱، ۸۵ (ح ۳)، ۱۳۸ (ح ۲)، ۱۳۹، ۱۴۲، ۱۵۱، ۱۶۰ (۲ حدیث)، ۱۶۱، ۱۶۳ (۲ حدیث)	۱۷
۸	التشریف	ابن طاووس	۶۶۴	ص ۷۰، ۷۷، ۷۸، ۱۱۸، ۱۷۸، ۱۷۹، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۶، ۲۸۰، ۳۱۳، ۳۱۴ (ح ۲)، ۳۱۷، ۳۱۸	۱۵
۹	کشف الغمه	اربلی	۶۹۲	ج ۲، ص ۴۳۸، ۴۳۷ (ح ۳)، ۴۶۸، ۴۴۶، ۴۷۱ (ح ۳)، ۴۷۲ (ح ۲)، ۴۷۳ (ح ۲)، ۴۷۴ (ح ۳)، ۴۷۶ (ح ۴)، ۴۷۸، ۴۸۷ (ح ۲)	۲۲

نکته قابل تأمل در نقل روایات گونه مهدی از اهل بیت (عترت) رسول خدا صلی الله علیه و آله در منابع شیعی: در منابع اولیه شیعی تا قبل از قرن هفت انعکاس این روایات محدود (۲۵ روایت) است؛ اما در قرن هفتم ابن طاووس حدود ۳۲ روایت و پس از او اربلی ۲۲ روایت نقل کرده است. با توجه به این که نقلیات ابن طاووس از ۳ کتاب اهل سنت است و از منابع شیعه نقلی ندارد^۱ و اربلی نیز غالباً از منابع اهل سنت و راویان سنی نقل می‌کند،^۲ می‌توان گفت که منبع اصلی نقل این "گونه" منابع اهل سنت هستند.

۱. ابن طاووس همه اخبار کتابش را که به ملاحم ابن طاووس مشهور است، از ۳ کتاب: ۱- الفتن نعیم بن حماد قرن سوم، ۲- کتاب الفتن ابو صالح سلیلی حسانی قرن چهارم، ۳- کتاب الفتن نوشته ابویحیی زکریا البزاز قرن چهارم نقل کرده است. ۳۰۸ حدیث از کتاب فتن نعیم بن حماد و ۹۳ حدیث از فتن زکریا بزاز و ۱۱۵ حدیث از فتن سلیلی.
 ۲. برخی از منابع اربلی در روایاتی که در جدول آمده عبارتند از: صحیح ابو داوود و ترمذی و بخاری و مسلم و سنن ابن ماجه و راویانی نظیر عبدالله بن عمر و انس بن مالک و ابو سعید خدری و احادیث مرسل نیز دارد.

۲. مهدی از فرزندان رسول خدا ﷺ

بعد از احادیث "مهدی از اهل بیت" ، بیشترین تعداد احادیث نسب مهدی ﷺ در منابع شیعی مربوط به این گونه است. قریب ۵۸ روایت از رسول خدا ﷺ در ۱۴ منبع شیعی نقل شده که در اکثر آنها عبارت "المهدی من ولدی" و در برخی از منابع با اندکی تغییر در عبارت مانند ((القائم من ولدی)، (أَنَا وَ أَخِي عَلِيٌّ وَ أَحَدَ عَشَرَ مِنْ وُلْدِي)، (الْحَامِسُ مِنْ وُلْدِ السَّابِعِ مِنْ وُلْدِي)، (فَإِذَا ذَهَبَ الْإِثْنَا عَشَرَ مِنْ وُلْدِي سَاخَتْ الْأَرْضُ بِأَهْلِهَا)، (رَجُلٌ مِنْ وُلْدِي)، فرزند رسول خدا ﷺ بودن آمده است. منابع و بسامد احادیث این گونه چنین است:

ردیف	نام منبع	نام نویسنده	وفات	آدرس روایات	تعداد (۵۸)
۱	الارشاد	شیخ مفید	۳۱۴	ج ۲، ص ۳۷۱	۱
۲	کافی	کلینی	۳۲۹	ج ۱، ص ۵۳۴ (ح ۲)	۱
۳	اثبات الوصیه	مسعودی	۳۴۵	ص ۲۶۶	۱
۴	شرح الأخبار	قاضی نعمان	۳۳۶	ج ۳، ص ۳۲۲، ۳۷۸، ۳۸۶، ۵۶۴	۴
۵	کمال الدین	صدوق	۳۸۱	ج ۱، ص ۵۱ و ۲۶۰، ۲۷۹، ۲۸۲، ۲۸۶، ۲۸۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳	۱۲
۶	کفایة الاثر	خزاز قمی	۴۰۰	ص ۱۵۰، ۱۶۲، ۶۷	۳
۷	کنز الفوائد	کراجکی	۴۴۹	ج ۱، ص ۲۴۶-۲۴۷	۱
۸	دلائل الإمامة	طبری	بعد از ۴۱۱	ص ۴۴۱، ۴۴۷، ۴۷۷	۳
۹	الغیبة	طوسی	۴۶۰	ص ۱۳۹، ۴۲۵	۲
۱۰	إعلام الوری	طبرسی	۵۶۶	ص ۳۸۶، ۴۲۴ (ح ۳)، ۴۴۰ و ۴۴۵، ۴۴۵، ۴۴۵، ۱۶۵، ص ۲۲۶ (ح ۴)، ۲۲۷، ۲۴۹، ۲۷۹	۱۵
۱۱	التشریف	ابن طاووس	۶۶۴	ص ۳۰۱	۱
۱۲		اربلی	۶۹۲	ج ۲، ص ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۵۹، ۴۶۹ (ح ۲)، ۴۷۰، ۴۸۱، ۴۸۶، ۴۸۷، ۵۰۵، ۵۲۱، ۵۲۷	۱۲
۱۳	العمده	ابن بطریق		ص ۴۳۹	۱

نکته قابل تأمل در انعکاس روایات گونه دوم: در تعداد بیشتری از منابع متقدم شیعی از جمله کتب صاحبان کتب اربعه شیعه این روایات منعکس شده‌اند. در حالی که ابن طاووس که ۳۲ روایت از گونه مهدی از اهل بیت ﷺ را نقل کرده، از این گونه فقط ۱ روایت (به نقل از منابع اهل سنت) آورده است.

۳. مهدی از فرزندان فاطمه علیها السلام

ردیف	نام منبع	نام نویسنده	سال وفات	آدرس روایات	تعداد (۲۱)
۱	مناقب امیرالمؤمنین	محمد بن سلیمان (زیدی)	بعد از ۳۲	ج ۱، ص ۲۵۵	۱
۲	المستشهد فی الامامة	طبری	۳۲۶	ص ۶	۱
۳	شرح الاخبار	قاضی نعمان (اسماعیلی)	۳۳۶	ج ۱، ص ۳۲: ج ۳، ص ۳۶۳، ۳۷۶، ج ۳، ص ۵۶۷	۴
۴	تفسیر	فرات کوفی	ق ۴	ص ۴۶۴	۱
۵	دلائل الامامة	طبری	بعد از ۴۱۱	ص ۴۴۴	۱
۶	الامالی	طوسی	۴۶۰	ص ۱۵۵ و ۳۵۱-۳۵۲	۲
۷	الغیبة	—	—	ص ۱۸۶، ۱۸۸	۲
۸	المناقب	ابن مغازلی	۴۸۳	ص ۱۲۹-۱۳۰	۱
۹	مجمع البیان	طبرسی	۵۴۸	ج ۷، ص ۱۰۷	۱
۱۰	المناقب	خوارزمی	۵۶۸	ص ۶۲	۱
۱۱	العمدة	ابن بطریق	۶۰۰	ص ۲۶۷	۱
۱۲	الطرائف	ابن طاووس	۶۶۴	ج ۲، ص ۵۲۱-۵۲۲	۱
۱۳	كشف الغمة	اربلی	۶۹۲	ج ۲، ص ۴۳۸، ۴۷۷ (ح ۲)	۳
۱۴	الدّر النظیم	یوسف شامی	ق ۷	ص ۷۵۵	۱

۴. مهدی از نسل علی علیه السلام

ردیف	نام منبع	نام نویسنده	سال وفات	آدرس روایات	تعداد (۵)
۱	الغیبة	نعمانی		ص ۱۴۶	۱
۲	کمال الدین	صدوق		ج ۱ ص ۲۸۸	۱
۳	اعلام الوری	طبرسی		ج ۱ ص ۲۸۸	۱
۴	الیقین	ابن طاووس		ص ۴۹۴-۴۹۵	۱
۵	كشف الغمة	اربلی		ج ۲ ص ۵۲۱	۱

تعداد بسیار اندک از روایات شیعی (۵ روایت) مهدی را از نسل علی علیه السلام معرفی کرده‌اند، این در حالی است تا قبل از قرن هفتم تنها ۲ روایت از منابع شیعی در این مورد نقل شده است.

۵. مهدی از نسل امام حسین علیه السلام

ردیف	نام منبع	نام نویسنده	سال وفات	آدرس روایات	تعداد (۳۱)
۱	کلینی	کافی	۳۲۹	ج ۸، ص ۵۰	۱

ردیف	نام منبع	نام نویسنده	سال وفات	آدرس روایات	تعداد (۳۱)
۲	صدوق	کمال الدین	۳۸۰	ج ۱، ص ۲۴۱، ۲۴۵، ۲۵۱، ۲۵۷، ۲۶۰، ۲۶۱ (ج ۲)، ۲۶۳، ۲۷۰، ۲۷۷، ۲۸۰	۱۱
۳	طوسی	کتاب الغیبه	۴۶۰	ص ۱۳۸، ۱۹۱	۲
۴	نعمانی	الغیبه	۳۶۱	ص ۶۷، ۷۰، ۸۴، ۹۶، ۲۴۷	۵
۵	خزاز قمی	کفایة الاثر	۴۰۰	ص ۱۷۶، ۱۸۶، ۱۸۸، ۱۹۹	۴
۶	طبری	دلایل الامامه	بعد از ۴۱۱	ص ۱۰۲، ۴۵۳، ۴۵۴	۳
۷	طبرسی	الاحتجاج	۵۴۸	ج ۱، ص ۶۹، ۱۴۹	۲
۸	طبرسی	اعلام الوری	-	ج ۲، ص ۱۸۰	۱
۹	اربلی	کشف الغمه	۶۹۲	ج ۲ ص ۴۸۲، ۲۳، ۴۶۹	۲

نکته قابل تأمل در احادیث «حسینی بودن مهدی عجل الله فرجه» این است که در منابع معتبر و متقدم شیعه نظیر کافی کلینی نقل شده و صاحبان کتب اربعه شیعه به خصوص صدوق در کمال الدین به صورت گسترده این حدیث را انعکاس داده‌اند.

۶. مهدی فرزند امام حسن عسکری عجل الله فرجه

طبری، محمد بن جریر، دلایل الامامه، ص ۴۴۷.

تنها یک روایت نبوی در یکی از منابع شیعه تا قبل از قرن هفتم امام مهدی عجل الله فرجه را فرزند امام عسکری عجل الله فرجه معرفی کرده‌اند. البته لازم به ذکر است که از سایر معصومان نیز فرزند «امام حسن عسکری بودن مهدی عجل الله فرجه» نقل شده است.

ب) منابع اهل سنت

همان طور که گفته شد آغاز نقل شفاهی احادیث مهدوی به زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و آغاز رسمی نگارش احادیث مهدوی به اوایل قرن سوم برمی‌گردد. حمایت‌های خلفا و رونق علوم گوناگون در آغاز قرن سوم سبب شد که علمای اهل سنت در زمینه‌های مختلف از جمله مهدویت دست به نگارش بزنند. احادیثی که از منابع موجود استخراج شده، در گونه‌های زیر جای می‌گیرند:

۱. مهدی از اهل بیت یا عترت رسول خدا صلی الله علیه و آله

ردیف	کتاب	نویسنده	وفات	تعداد	آدرس روایات
۱	المصنف	عبدالرزاق	۲۱۱	۱	ج ۱۱، ص ۳۷۲
۲	فتن	نعیم بن حماد	۲۲۸	۹	ص ۷۵، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۵۵، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۷۴، ۲۸۴؛ من عترتی: ص ۲۶۲، ۲۶۱، ۲۶۳ (ج ۲)؛
۳	مصنف	ابن ابی شیبہ	۲۳۵	۱	ج ۸، ص ۶۷۸
۴	مسند	احمد بن حنبل	۲۴۱	۱۱	ج ۱، ص ۸۴، ۹۹ (۲ حدیث)، ۳۷۶،

ردیف	کتاب	نویسنده	وفات	تعداد	آدرس روایات
					۳۷۷، ۴۳۰، ۴۴۸، ج ۳، ص ۱۷، ۲۸، ۳۶، ۷۰
۵	تاریخ کبیر	بخاری	۲۵۶	۱	ج ۲، ص ۳۱۷
۶	سنن ابن ماجه	قزوینی	۲۷۵	۲	ج ۵، ص ۵۴۱ ج ۲، ص ۱۳۶۶، ۱۳۶۷
۷	سنن	ترمذی	۲۷۹	۲	ج ۳، ص ۳۴۳، ج ۹، ص ۷۴
۸	الصحيح	ابن حبان	۳۵۴	۲	ج ۸، ص ۲۹۱، ۲۹۰
۹	البدء و التاريخ	بلخی مقدسی	بعد ۳۵۵	۱	ج ۵، ص ۱۲۸
۱۰	المعجم الكبير	طبرانی	۳۶۰	۱۰	ج ۸، ص ۵۱، ج ۱۰، ص ۱۳۱، ص ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، (۳ حدیث)، ۱۳۶-۱۳۷، ج ۱۹، ص ۳۲، ج ۲۲، ص ۳۷۴
۱۱	المعجم الصغير			۱	ج ۲، ص ۱۴۸
۱۲	المعجم الاوسط			۲	ج ۱، ص ۱۳۶، ج ۲، ص ۱۳۵
۱۳	الکامل	ابن عدی	۳۶۵	۵	ج ۲، ص ۷۸، ج ۴، ص ۲۲۸، ج ۷، ص ۹۳ و ۱۸۵ (ج ۲)
۱۴	المستدرک	حاکم نیشابوری	۴۰۵	۵	ج ۴، ص ۴۴۲، ۴۶۴، ص ۴۶۵، ۵۵۷، ۵۵۸
۱۵	مسند	ابی یعلی	۳۶۵	۲	ج ۱، ص ۳۵۹؛ ج ۲، ص ۲۷۴
۱۶	الاستيعا ب	ابن عبدالبر	۴۶۳	۱	ج ۲، ص ۱۱۱
۱۷	تاریخ بغداد	خطیب بغدادی	۴۶۳	۲	ج ۱، ص ۳۷۰، ج ۴، ص ۳۸۸؛
۱۸	ملاحم	ابن منادی	۳۳۶	۷	ص ۱۷۶ (۳ حدیث)، ۱۷۷، ۱۷۸، ص ۱۸۴، ۱۹۳؛
۱۹	اخبار اصبهان	ابونعیم اصفهانی	۴۳۰	۷	ج ۱، ص ۸۴، ۱۷۰ (ج ۲)، ۳۲۹، ج ۲، ص ۱۲، ۱۹۵، ۱۶۵؛
۲۰	البيان	گنجی شافعی	۶۵۸	۸	ص ۴۸۱ (۳ حدیث)، ۴۸۲ (۲ حدیث)، ۴۸۳، ۴۹۱، ۵۱۸؛
۲۱	تاریخ مدینه دمشق	ابن عساکر	۵۷۱	۱	ج ۷، ص ۳۴۱
۲۲	حلیة الاولیاء	ابونعیم اصفهانی		۲	ج ۵، ص ۷۵، ج ۳، ص ۱۷۷

ردیف	کتاب	نویسنده	وفات	تعداد	آدرس روایات
۲۳	عقد الدرر	سلمی مقدسی	۶۸۵	۳۵	ص ۳۶، ۳۹ (۲ حدیث)، ۴۰ (۴ حدیث)، ۴۱ (۳ حدیث)، ۵۱ (۲ حدیث)، ۵۲، ۵۳ (۳ حدیث)، ۵۴ (۴ حدیث)، ۵۵ (۲ حدیث)، ۶۰، ۶۱، ۶۳، ۶۵، ۶۸، ۹۵، ۱۶۷، ۱۷۷، ۲۰۸، ۲۲۴، ۲۷۴، ۲۷۷، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴
۲۴	ذخائر العقبی	طبری	۶۹۴	۱	ص ۱۷، ۳۴۱

روایات فراوانی از رسول خدا ﷺ در منابع اهل سنت نقل شده که مهدی علیه السلام را از اهل بیت یا عترت پیامبر ﷺ شمرده‌اند. در حقیقت از بین گونه‌های هفت‌گانه احادیث نبوی نسب مهدی علیه السلام، بالاترین تعداد مربوط به گونه مهدی از اهل بیت علیه السلام می‌باشد. ۲۴ منبع اهل سنت ۱۲۲ حدیث این‌گونه را در کتب خویش نقل کرده‌اند. فتن ابن حماد در قرن سوم با نقل ۹ حدیث و طبرانی در قرن چهارم با نقل ۱۳ حدیث، ابونعیم اصفهانی با نقل ۷ حدیث در قرن پنجم و سلمی مقدسی با نقل ۳۶ حدیث در قرن هفتم در شمار منابع محوری نقل احادیث این‌گونه هستند.

۲. مهدی از فرزندان رسول خدا ﷺ

ردیف	نام منبع	نام نویسنده	وفات	تعداد (۲۱)	آدرس روایات
۱	سنن	ابوداود سجستانی	۲۷۵	۱	ج ۲، ص ۳۰۹
۲	البدء و التاریخ	احمد بن سهل	بعد ۳۵۵	۱	ج ۲، ص ۱۸۱
۳	ابن جوزی	تذکره الخواص	۶۵۴	۱	ج ۲، ص ۵۰۷
۴	گنجی	البیان	۶۵۸	۵	۵۱۰؛ ۵۱۴؛ ۵۱۳؛ ۴۹۷؛ ۵۰۱
۵	سلمی مقدسی	عقد الدرر	۶۷۷	۱۱	ص ۳۸ (۲ حدیث)، ۴۵، ۴۶، ۵۶، ۶۰، ۱۱۹، ۱۱۹، ۶۲ (ح ۲)، ۹۷، ۳۰۵
۶	طبری	ذخائر العقبی	۶۹۴	۲	ص ۱۳۵، ۱۳۶

۳. مهدی از نسل فاطمه علیها السلام

ردیف	نام منبع	نام نویسنده	وفات	تعداد (۱۶)	آدرس روایات
۱	تاریخ کبیر	بخاری	۲۵۶	۱	ج ۳، ص ۳۴۶
۲	سنن	ابوداود سجستانی	۲۷۵	۱	ج ۲، ص ۴۲۲
۳	سنن ابن ماجه	قزوینی	۲۷۵	۱	ج ۲، ص ۱۳۶۸
۴	المعجم	طبرانی	۳۶۰	۲	ج ۳، ص ۵۷، ج ۲۳، ص ۲۶۷

ردیف	نام منبع	نام نویسنده	وفات	آدرس روایات	تعداد (۱۶)
	الکبیر				
۵	ملاحم	ابن منادی	۳۳۶	ص ۱۷۹ (ح ۲)	۲
۶	الکامل	ابن عدی	۳۶۵	ج ۳، ص ۴۲۸، ۱۹۶	۲
۷	المستدرک	حاکم نیشابوری	۴۰۵	ج ۴، ص ۵۵۷ (ح ۳)	۳
۸	عقد الدرر	سلمی مقدسی		ص ۴۲، ۴۳ (ح ۲)	۳
۹	ذخائر العقبی	طبری	۶۹۴	ص ۱۳۶	۱

نقل تعداد قابل توجهی از احادیث مبنی بر فاطمی بودن مهدی علیه السلام در منابع اهل سنت، در حالی که حتی یک حدیث مبنی بر این که مهدی علیه السلام از نسل علی علیه السلام است نقل نشده، جای سؤال دارد. حتماً مهدی علیه السلام اگر از نسل فاطمه علیه السلام باشد، از نسل علی علیه السلام هم خواهد بود.

۴. مهدی علیه السلام از نسل عباس بن عبدالمطلب

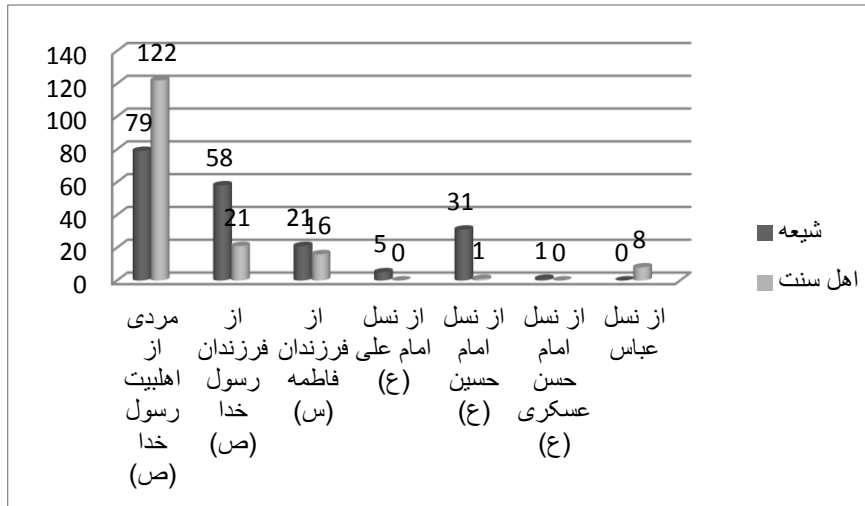
ردیف	نام منبع	نام نویسنده	وفات	آدرس روایات	تعداد (۸)
۱	دلایل النبوه	بیهقی		ج ۶، ص ۵۱۴	۱
۲	تاریخ مدینه دمشق	ابن عساکر		ج ۲۶، ص ۳۵۲	۱
۳	معجم الاوسط	طبرانی		ج ۹، ص ۱۰۲	۱
۴	تاریخ بغداد	خطیب بغدادی		ج ۱، ص ۸۴	۱
۵	ذخائر العقبی	طبری		ص ۲۰۶	۴

۵. مهدی از نسل امام حسین علیه السلام

در منابع اهل سنت تا قبل از قرن هفتم هیچ حدیثی در رابطه با فرزند حسین بودن مهدی علیه السلام نقل نشده است. فقط یک حدیث در قرن هفتم در کتاب *البيان فی اخبار صاحب الزمان* علیه السلام نوشته گنجی شافعی ص ۵۰۳ در این رابطه آمده است.^۱

۱. گنجی شافعی در ص ۵۰۱ تا ۵۰۳ در انتهای یک حدیث طولانی با عنوان "الباب التاسع فی تصریح النبی (ص) بأن المهدی (ع) من ولد الحسین (ع)" و با یک سند طولانی از قول رسول خدا صلی الله علیه و آله به فرزند حسین بودن مهدی علیه السلام تصریح کرده است. بعد از این یک حدیث باب دهم آغاز می شود.

نمودار کمی مقایسه روایات نبوی نسب مهدی علیه السلام در منابع فریقین

ج) تحلیل چگونگی انعکاس روایات نبوی نسب مهدی علیه السلام از قرن سوم تا قرن هفتم

آنچه در رابطه با وجوه تشابه اخبار مهدوی نبوی در منابع فریقین از قرن سوم تا هفتم می‌توان گفت این است که بحث نسب مهدی علیه السلام برای هر دو فرقه بسیار مهم بوده است، تا جایی که اخبار متعددی در مورد نسب مهدی علیه السلام در منابع دو گروه منعکس شده است. این خبر که مهدی از اهل بیت علیه السلام یا عترت رسول خداست از جمله مشترکات اصلی اخبار مهدوی نبوی است. در عین حال تعداد احادیث اهل بیته بودن مهدی علیه السلام در منابع اهل سنت بسیار بیشتر از منابع شیعه است. ۱۲۲ حدیث از اهل سنت و ۷۹ حدیث شیعه مهدی علیه السلام را از اهل بیت رسول خدا صلی الله علیه و آله دانسته‌اند. در تحلیل چرایی پرشماری این اخبار در منابع اهل سنت می‌توان به معنای اهل بیت از دیدگاه اهل سنت توجه کرد. علامه طباطبایی در ذیل آیه ۳۳ سوره احزاب در رابطه با نظرات مفسران اهل سنت درباره معنای اهل بیت علیه السلام می‌نویسد:

به طور مسلم فقط زنان آن جناب اهل بیت او نیستند، برای این که هیچ‌گاه صحیح نیست ضمیر مردان را به زنان ارجاع داد، و به زنان گفت "عنکم - از شما" بلکه اگر فقط همسران اهل بیت بودند، باید می‌فرمود: "عنکن"، بنابراین، یا باید گفت مخاطب همسران پیامبر و دیگران هستند هم‌چنان که بعضی دیگر گفته‌اند: مراد از اهل‌البیت، اهل بیت‌الحرام است، که در آیه ﴿إِنَّ أَوْلِيَاءَهُ إِلَّا الْمُتَّقُونَ﴾ آنان را متقی خوانده، و بعضی دیگر گفته‌اند: مراد اهل مسجد رسول خدا صلی الله علیه و آله است، و بعضی گفته‌اند: همه آن کسانی است که در عرف جزو خاندان آن جناب به شمار می‌روند، چه

همسرانش، و چه خویشاوندان و نزدیکانش، یعنی آل عباس، آل عقیل، آل جعفر، آل علی و بعضی دیگر گفته‌اند: مراد خود رسول خدا صلی الله علیه و آله و همسران اوست، و شاید آنچه به عکرمه و عروه نسبت داده‌اند همین باشد، چون آنها گفته‌اند: مراد تنها و تنها همسران رسول خدا صلی الله علیه و آله است.

یا این‌که مخاطب هم چنان‌که بعضی دیگر گفته‌اند:

غیر از همسران آن جناب هستند و خطاب در "عنکم - از شما" متوجه اقربای رسول خدا صلی الله علیه و آله است، یعنی آل عباس، آل علی، آل عقیل، و آل جعفر (طباطبایی، بی‌تا: ج ۱۶، ۳۱۰).^۱

در ادامه علامه در رابطه با معنای اهل بیت علیهم السلام از منظر شیعه، پس از ذکر معانی مختلف اذهاب رجس و تطهیر و اهل بیت علیهم السلام می‌نویسد:

با مطالب پیش‌گفته سبب نزول آیه تأیید می‌شود؛ یعنی این‌که آیه تطهیر در مورد پیامبر صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام و فاطمه علیها السلام و حسنین علیهم السلام نازل شده و روایات اسباب نزول از هفتاد روایت بیشتر است و تعداد زیادی از آنها به اختصاص آیه به این ۵ نفر تصریح دارند (همان: ج ۱۶، ۳۱۱).

با این توسع معنایی که علمای اهل سنت در واژه "اهل بیت" قائل هستند، لازم نیست مهدی علیه السلام از فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله یعنی از نسل فاطمه علیها السلام و علی علیه السلام و حسنین علیهم السلام باشد. در این صورت به طریق اولی مهدی علیه السلام الزاماً فرزند امام حسن عسکری علیه السلام نیست. تولد و غیبت آن حضرت نیز قطعیت و حتمیت ندارد.

از فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله بودن وجه مشترک بعدی بین اخبار مهدوی شیعه و اهل سنت

۱. منابع اهل سنت که معنای اهل بیت علیهم السلام را علاوه بر پنج تن اهل کساء دانسته‌اند عبارتند از: بیضاوی، عبدالله بن عمر، أنوار التنزیل و أسرار التأویل، ج ۴، ص ۲۳۱، که درباره تخصیص به پنج نفر می‌گوید: (التخصیص بهم لا یناسب ما قبل الآیه و ما بعدها، و الحدیث یقتضی أنهم من أهل البيت لا أنه لیس غیرهم)؛ طبری، محمد بن جریر، جامع البیان، ج ۲۲، ص ۵، بعد از این‌که می‌گوید اختلاف در معنای اهل بیت علیهم السلام هست و بعضی پنج تن اهل کساء را گفته‌اند از قول عکرمه می‌نویسد: (عنی بذلك أزواج رسول الله صلی الله علیه و آله)؛ سیوطی هم نظرش مانند طبری است. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، الدر المنثور فی تفسیر المأثور، ج ۵، ص ۱۹۸؛ فخر رازی می‌نویسد: (و الأولى أن یقال هم أولاده و أزواجه و الحسن و الحسين منهم و علی منهم لأنه کان من أهل بیته بسبب معاشرته ببت النبی علیه السلام و ملازمته للنبی). فخر رازی، محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، ج ۱۱، ص ۱۹۳؛ در تفسیر روح المعانی آلوسی از قول ثعلبی و بعضی از شافعیه اهل بیت علیهم السلام را جمیع مؤمنان بنی‌هاشم و مطلب و از قول زید بن ارقم در صحیح مسلم همسران مرد را از اهل بیت استثنا کرده چون روزی از او جدا می‌شوند و در حدیث دیگری اهل بیت علیهم السلام را کسانی می‌داند که صدقه بر آنها حرام است یعنی: آل علی، آل جعفر، آل عقیل و آل عباس (روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، ج ۱۱، ۱۹۵).

است. در عین حال نکات قابل تأملی در چگونگی انعکاس روایات این گونه در هر دو فرقه وجود دارد. در منابع شیعه این خبر نقل و بسامد زیادی دارد. ۵۷ حدیث در منابع متعدد شیعی با الفاظ مختلف فرزند رسول خدا بودن مهدی علیه السلام را نقل کرده‌اند که ۴۳ حدیث مربوط به قبل از قرن هفتم است؛ در حالی که اهل سنت تا قبل از قرن هفتم تنها ۲ حدیث دال بر فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله برای مهدی علیه السلام دارند و در قرن هفتم ۱۸ حدیث نقل کرده‌اند. در تحلیل علت عدم انعکاس حدیث «فرزند رسول خدا بودن مهدی علیه السلام»، در منابع اهل سنت می‌توان گفت که فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله بودن به معنای این است که از نسل علی علیه السلام و فاطمه علیها السلام و حسین علیه السلام است. در این صورت از اهل بیت علیهم السلام با آن توسع معنایی که شامل آل عقیل، آل جعفر، آل عباس و حتی همسران پیامبر صلی الله علیه و آله باشد، نخواهد بود. از طرف دیگر «فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله بودن مهدی علیه السلام» با مبانی اعتقادی شیعه که امام مهدی علیه السلام را نهمین فرزند معصوم امام حسین علیه السلام می‌دانند، سازگار است و به همین دلیل انعکاس این حدیث در منابع شیعه پررنگ است. همچنین فاطمی بودن مهدی علیه السلام مورد اتفاق شیعه (۲۰ ح) و اهل سنت (۱۶ ح) است. انعکاس پررنگ احادیث «فاطمی بودن مهدی علیه السلام» در منابع فریقین می‌تواند علاوه بر عظمت جایگاه حضرت فاطمه علیها السلام نزد فریقین، بر حتمی بودن صدور این خبر از رسول خدا صلی الله علیه و آله دلالت نموده تا جایی که امکان کتمان آن از بین رفته باشد.

در مورد وجوه تمایز می‌توان به نکات زیر اشاره کرد:

- در منابع شیعی مهدی علیه السلام از نسل حسین علیه السلام، از نسل علی علیه السلام و فرزند بی‌واسطه امام حسن عسکری علیه السلام معرفی شده است؛ اما اهل سنت هیچ اشاره‌ای به این که مهدی علیه السلام از نسل علی علیه السلام است نکرده‌اند؛ گویا از منظر ایشان، بین امام علی علیه السلام و مهدی علیه السلام ارتباطی نیست. از نسل حسین بودن مهدی علیه السلام را نیز نقل نکرده‌اند. فقط محب‌الدین طبری سنی در قرن هفتم ۱ حدیث دال بر حسینی بودن مهدی علیه السلام آورده است. همچنین فرزند امام حسن عسکری علیه السلام بودن نیز در منابع سنی قبل از قرن هفتم ذکر نشده است.

- در تحلیل و توجیه عدم انعکاس این اخبار در منابع اهل سنت، می‌توان به مبانی اعتقادی آنها در این زمینه توجه کرد. اهل سنت به لزوم امامت و ولایت دوازده معصوم علیهم السلام از نسل پیامبر صلی الله علیه و آله که نام و نسب آنان به طور مشخص از زبان رسول خدا صلی الله علیه و آله بیان شده و عصمت امامان علیهم السلام از جمله امام مهدی علیه السلام، معتقد نیستند؛ در نتیجه با وجود اعتقاد به منجی موعود تولد و غیبت و نسب مشخص آن حضرت را نپذیرفته‌اند و او را یک هاشمی که در وقت موعود به دنیا خواهد آمد دانسته‌اند. نکته مهم این است که حداقل در ۶ منبع اهل سنت، عباسی

بودن مهدی علیه السلام از قول رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده است. این در حالی است که در بعضی از منابع متقدم اهل سنت مانند الفتن، چند حدیث از قول صحابه به خصوص ابن عباس مبنی بر عباسی بودن مهدی علیه السلام آمده است که در شمار روایات نبوی محسوب نمی شود. اما در هیچ منبع شیعی خبری مبنی بر عباسی بودن مهدی علیه السلام از قول رسول خدا صلی الله علیه و آله نیامده است.

۱. انعکاس روایات نسب مهدی علیه السلام در قرن سوم

این قرن آغاز نگارش روایات مهدوی رسول خدا صلی الله علیه و آله است. محتوای مکتوبات قرن سوم که بخشی از آن در زمان حضور ائمه علیهم السلام و بخشی در زمان غیبت صغری به نگارش درآمده است بیشتر در زمینه نسب مهدی و فتن و ملاحم است. بیشترین احادیث این قرن متعلق به اهل سنت است و شیعیان حضور کم رنگی در نقل آثار مهدوی رسول خدا صلی الله علیه و آله دارند. ابن حماد (م ۲۲۸) که بیشترین احادیث منسوب به رسول خدا صلی الله علیه و آله را در کتاب فتن خویش نقل کرده حتی یک روایت در رابطه با این که مهدی علیه السلام از فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله و یا فرزند امام علی علیه السلام و یا فرزند امام حسین علیه السلام است، نقل نکرده است. در عین حال او ۹ روایت مبنی بر این که رسول خدا صلی الله علیه و آله از اهل بیت علیهم السلام است در فتن خویش آورده است. همچنین ۱ روایت نبوی در کتاب فتن خویش نقل کرده که مهدی علیه السلام از نسل فاطمه علیها السلام است. لازم به ذکر است که ابن حماد چندین روایت نقل کرده که مهدی از نسل عباس است؛ اما هیچ یک از قول رسول خدا صلی الله علیه و آله نیست. برخی به کعب الاحبار و ابوهریره و برخی به ابن عباس ختم می شود (صادق، ۱۳۸۲ ش: ۴۶-۵۴).

۲. انعکاس روایات نسب مهدی علیه السلام در قرن چهارم

از ویژگی های مهم قرن چهارم رشد منابع شیعی در نقل روایات مهدوی رسول خدا صلی الله علیه و آله است. با شروع غیبت کبری و رواج شبهات از سوی فرقه های منحرف، حیرت و سرگردانی شیعیان بیشتر شد. این امر سبب شد تا علمای شیعه به نگارش کتاب هایی با موضوع امامت و غیبت توجه بیشتری داشته باشند. نعمانی علت نگارش کتابش را حیرانی مردم، ضعیف شدن یقین آنان و خارج شدن عده ای از امامیه از اعتقاد به مهدی علیه السلام بیان کرده است. همزمان محمد بن علی بن بابویه ملقب به شیخ صدوق کتاب *کمال الدین* را در موضوع امامت و غیبت امام دوازدهم و ظهور ایشان نوشت و علاوه بر نقل از مباحث عقلی نیز در این زمینه بهره جست. تا قبل از قرن ششم بیشترین تعداد احادیث «مهدی از فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله است»، در کتاب *کمال الدین* آمده است. می توان گفت که *کمال الدین* شیخ صدوق مهم ترین اثر مهدوی

قرن چهارم است که از لحاظ فرهنگی تأثیر به‌سزایی بر منابع قرون بعدی تاکنون داشته است. نگارش مکتوبات مهدوی اهل سنت در قرن چهارم ادامه رویکرد جمع‌آوری روایات نام‌ونسب و ملاحم و فتن در قرن سوم بود. افزون بر این، کثرت نگارش‌های مهدوی نیز تداوم یافت.

۳. انعکاس روایات نسب مهدی علیه السلام در قرن پنجم

در این قرن بسیاری از منابع فریقین اخبار مهدوی رسول خدا صلی الله علیه و آله را نقل کردند. *الغیبه* شیخ طوسی مهم‌ترین منبع شیعی این قرن است. در این اثر ۹ روایت در مورد نسب امام مهدی علیه السلام ذکر شده است که ۵ روایت دال بر این است که مهدی علیه السلام از اهل بیت علیهم السلام است. *دلائل الامامه* طبری از دیگر منابع مهم این قرن، ۱۳ روایت نبوی نسب مهدی علیه السلام را نقل کرده است. اهل سنت نیز آثار مهدوی مهمی در این قرن داشته‌اند. *اخبار اصبهان* از ابونعیم اصبهانی اخبار نسب را برجسته کرده است. در عین حال آثار شاخص این قرن بسامد ضعیفی در منابع قرون بعد دارند.

۴. انعکاس روایات نسب مهدی علیه السلام در قرن ششم

در قرن ششم شاهد افول نقل روایات مهدوی رسول خدا صلی الله علیه و آله به خصوص در بین شیعیان هستیم. قرن ششم زمان تضعیف عقل‌گرایی در دنیای اسلام و رواج صوفی‌گری و معجزه‌نگاری و آغازکندی پیشرفت‌های علمی مسلمانان در زمینه‌های مختلف و از جمله مهدویت‌نگاری است. کیفیت اخبار منقول در آثار قرن ششم با قرن ۴ و ۵ متفاوت بوده و بیشتر به سمت معجزه‌نگاری و منقبت‌نویسی گرایش دارد. به عنوان نمونه، کتاب *الخرائج والجرائج* قطب راوندی بیشترین تعداد معجزات را برای چهارده معصوم علیهم السلام نقل کرده؛ به گونه‌ای که تنها برای رسول خدا صلی الله علیه و آله ۲۰۴ معجزه و خبر غیبی ذکر کرده است. *اعلام السوری* نوشته طبرسی بیشترین تعداد احادیث نسب مهدی علیه السلام را در قرن ششم نقل کرده است.

۵. انعکاس روایات مهدوی در قرن هفتم

در قرن هفتم مهدویت‌نگاری فریقین حیات مجددی یافت و آثار فراوانی در زمینه مهدویت رسول خدا صلی الله علیه و آله نگاشته شد. مهم‌ترین اثر شیعی این قرن ملاحم ابن طاووس است. شخصیتی ویژه که اعتقاد و نگاه متفاوتی به مسائل دینی از جمله مهدویت دارد. ذائقه اخباری همراه با گرایش مناقبی و دعایی باعث خوشبینی زیاد وی به اخبار شده و زمینه نگارش کتب خاص نظیر *التشریف بالمنن فی التعریف بالفتن* را فراهم کرده است. ابن طاووس همه اخبار کتاب فوق را

که به ملاحم ابن طاووس مشهور است، از ۳ کتاب: ۱. *الفتن نعیم بن حماد* قرن سوم، ۲. *کتاب الفتن ابوصالح سلیلی حسانی* قرن چهارم، ۳. *کتاب الفتن* نوشته ابویحیی زکریا البزاز قرن چهارم نقل کرده است. ۳۰۸ حدیث از کتاب *فتن نعیم بن حماد* و ۹۳ حدیث از *فتن زکریا بزاز* و ۱۱۵ حدیث از *فتن سلیلی*. لازم به ذکر است که دو کتاب *الفتن سلیلی* و *الفتن ابویحیی زکریا* مفقود و ناشناخته بوده و ابن طاووس احادیث کتابش را به آنها نسبت داده؛ در حالی که از آنها شرح حال و توثیقی بیان نکرده است. پس از ابن طاووس احادیث غیرمعتبر زیادی در منابع شیعه راه یافت.

عقد الدرر سلمی مقدسی از آثار اهل سنت ۴۶ حدیث نبوی نسب مهدی را نقل کرده که ۳۵ حدیث آن مهدی علیه السلام را از اهل بیت (عترت) می‌دانند. بیشتر روایات *عقد الدرر* از *فتن ابن حماد* نقل شده است.

نتیجه‌گیری

یکی از مسائلی که در احادیث رسول خدا صلی الله علیه و آله بسیار پررنگ است، نسب و تبار مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الشریف است. به همین دلیل از آغاز قرن اول هجری ثبت این احادیث مورد توجه مسلمانان به ویژه شیعیان قرار گرفت. نقل گسترده این احادیث در منابع فریقین نشانگر این است که مهدی باوری اعتقادی عمیق و دیرپا در قلب همه مسلمانان است. اما چگونگی انعکاس اخبار مهدوی نسب مهدی علیه السلام در قرون و منابع مختلف متفاوت و پیرو گرایش‌های مذهبی و فرقه‌ای بوده است. براساس آنچه که در منابع شیعه نقل شده، مهدی علیه السلام فرزند بلاواسطه امام حسن عسکری علیه السلام و نهمین فرزند امام حسین علیه السلام است که از طریق فاطمه زهرا علیها السلام به جدش رسول خدا صلی الله علیه و آله منتهی می‌شود. منابع اهل سنت به صورت گسترده از «اهل بیت بودن مهدی علیه السلام» را بازتاب داده‌اند. احادیث نسب مهدی علیه السلام را می‌توان در هفت‌گونه جای داد. چگونگی انعکاس هریک از این گونه‌ها در منابع شیعه و اهل سنت تمایزات و تشابهات قابل تأملی دارد.

منابع

۱. ابن ابی شیبه، عبدالله بن محمد (۲۰۰۷م)، *المصنف*، قاهره: فاروق الحدیثه للطباعة و النشر.
۲. ابن اثیر، مبارک بن محمد (۱۳۶۴ش)، *النهاية فی غریب الحدیث والأثر*، قم: اسماعیلیان، چهارم.

٣. ابن اثير، على بن محمد (١٣٧١ش)، *الكامل فى التاريخ*، ترجمه: ابوالقاسم حالت و عباس خليلي، تهران: مؤسسه مطبوعاتي اعلمى.
٤. ابن المنادى، احمد بن جعفر (١٤١٨ق)، *الملاحم*، تحقيق: عبدالكريم عقيلي، قم: دارالسيده.
٥. ابن بابويه، محمد بن على (١٣٧٨ق)، *عيون اخبار الرضا عليه السلام*، تحقيق: مهدي لاجوردى، تهران: نشر جهان.
٦. ابن بابويه، محمد بن على (١٣٩٥ق)، *كمال الدين و تمام النعمه*، تهران: انتشارات اسلاميه.
٧. ابن بطريق، يحيى بن حسن (١٤٠٧ق)، *العمده عملده عيون صحاح الأخبار فى مناقب امام الابرار*، قم: جامعه مدرسين.
٨. ابن جوزى، عبدالرحمن بن على (١٣٨٦ش)، *الموضوعات*، تحقيق: عبدالرحمن محمد عثمان، مدينه: المكتبة السلفيه.
٩. ابن جوزى، عبدالرحمن بن على (١٤٠٣ق)، *العلل المتناهيه فى الاحاديث الواهيه*، بى جا: دارالكتب العلميه.
١٠. ابن جوزى، يوسف بن قزاوغلى (١٤٢٦ق)، *تذكرة الخواص بذكر خصائص الائمة*، قم: مجمع جهانى اهل بيت عليهم السلام.
١١. ابن حبان، محمد بن حبان (١٤١٤ق)، *صحيح*، گردآودنده: شعيب ارناووط، بيروت: مؤسسة الرسالة.
١٢. ابن حماد، نعيم (١٤١٤ق)، *الفتن*، بيروت: دارالفكر لطباعة والنشر والتوزيع.
١٣. ابن حنبل، احمد بن محمود (١٩٩٧م)، *مسند*، تحقيق: شعيب الارنووط و عادل مرشد، بيروت: مؤسسة الرسالة.
١٤. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (بى تا)، *كتاب العبر و ديوان المبتدأ و الخبر فى ايام العرب و العجم و البربر و من عاصرهم من ذوى السلطان الاكبر (تاريخ ابن خلدون)*، بيروت: دار احياء التراث العربى.
١٥. ابن سعد، محمد بن سعد (١٩٩٠م)، *الطبقات الكبرى*، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، بيروت: دارالكتب العلميه.
١٦. ابن شهر آشوب، محمد بن على (بى تا)، *المناقب فى المناقب*، قم: علامه.
١٧. ابن طاووس، على بن موسى (١٤٠٥ق)، *الطرائف فى معرفة مذاهب الطوائف*، تحقيق: على عاشور، قم: خيام.
١٨. ابن طاووس، على بن موسى (١٤١٠ق)، *اليقين باختصاص مولانا على عليه السلام بامر المؤمنين*،

- تصحیح: محمدباقر انصاری، بیروت: دارالفکر.
۱۹. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۶ق)، *التشریف بالمنن فی التعریف بالفتن (الملاحم والفتن)*، قم: مؤسسه صاحب الامر.
۲۰. ابن عدی جرجانی، عبدالله بن عدی الجرجانی (بی تا)، *الکامل فی ضعفاء الرجال*، تحقیق: عبدال موجود و معوض، بیروت: دارالکتب الاسلامیه.
۲۱. ابن عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۵ق)، *تاریخ مدینه دمشق*، بیروت: دارالفکر.
۲۲. ابن عنبه، احمد بن علی (۱۴۱۷ق)، *عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب*، قم: انصاریان.
۲۳. ابن غضائری، احمد بن حسین (۱۴۲۲ق)، *رجال*، بی جا: بی نا.
۲۴. ابن ماجه، محمد بن یزید (۲۰۰۸م)، *سنن*، بیروت: دارالفکر.
۲۵. ابن منظور، محمد بن مکرم (بی تا)، *لسان العرب*، بیروت: دارالصادر.
۲۶. ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین (بی تا)، *مقاتل الطالبین*، بیروت: دارالمعرفه.
۲۷. ابوداود، سلیمان بن اشعث (۱۴۲۰ق)، *سنن*، بیروت: دارالفکر.
۲۸. ابونعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله (۱۴۰۷ق)، *حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء*، بیروت: دارالکتب العربی.
۲۹. ابی یعلی، احمد بن علی (۱۹۸۴م)، *مسند*، تحقیق: حسین سلیم اسد، دمشق: دارالمأمون للتراث.
۳۰. اربلی، علی بن حسین (۱۳۸۱ش)، *کشف الغمة فی معرفة الائمة*، تبریز: بنی هاشمی.
۳۱. آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵ق)، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳۲. بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱ق)، *صحیح*، بیروت: دارالفکر.
۳۳. بخاری، محمد بن اسماعیل (۲۰۰۱م)، *کتاب التاریخ الکبیر*، تحقیق: مصطفی عبدالقادر احمد عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳۴. بغدادی، عبدالقاهر (۱۴۰۸ق)، *الفرق بین الفرق و بیان الفرقة الناجیه منهم*، بیروت: دارالجمیل.
۳۵. بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ق)، *انساب الاشراف*، تحقیق: سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دارالفکر.
۳۶. بلخی، احمد بن سهل (بی تا)، *البدء والتاریخ*، قاهره: مکتبه الثقافة الدینیة.
۳۷. بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ق)، *أنوار التنزیل و أسرار التأویل*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۳۸. بیهقی، احمد بن حسین (۲۰۰۲م)، *دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب الشریعه*، بیروت:

- دارالکتب العلمیه .
۳۹. ترمذی، محمد بن عیسی (۲۰۰۸م)، سنن، تحقیق: صدقی جمیل العطار، بیروت: دارالفکر، دوم.
۴۰. جرجانی، عبدالله بن عدی (بی تا)، *الکامل*، تحقیق: یحیی مختار قضاوی، بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، سوم.
۴۱. جوهری، احمد بن محمد (بی تا)، *مقتضب الاثر فی النص علی الائمة الاثنی عشر*، تحقیق: لطف الله صافی گلپایگانی، قم: طباطبائی.
۴۲. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (۲۰۰۶م)، *المستدرک علی الصحیحین*، بیروت: مکتبه العصریه .
۴۳. حمیری، نشوان بن سعید (بی تا)، *شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلام*، دمشق: دارالفکر.
۴۴. خزاز قمی، علی بن محمد (۱۴۰۱ق)، *کفایة الاثر فی النص علی الائمة الاثنی عشر*، تحقیق: عبداللطیف حسینی کوه کمری، قم: بیدار.
۴۵. خطیب بغدادی، احمد بن علی (۱۴۱۷ق)، *تاریخ بغداد*، بیروت: دارالکتب العلمیه .
۴۶. خوارزمی، موفق بن احمد (۱۴۱۱ق)، *المناقب*، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۴۷. ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۶ق)، *میزان الاعتدال*، تحقیق: الشیخ علی محمد معوذ و عادل احمد عبدال موجود، بیروت: دارالکتب العلمیه .
۴۸. زبیری، مصعب بن عبدالله (۱۹۸۳م)، *نسب القریش*، تحقیق: لیفی بروفنسال، قاهره: دارالمعارف، سوم.
۴۹. سلمی مقدسی شافعی، یوسف بن یحیی (۱۴۲۸ق)، *عقد الدر فی اخبار المنتظر*، قم: مسجد مقدس جمکران، سوم.
۵۰. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۰۴ق)، *الدر المشور فی تفسیر المأثور*، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۵۱. شامی، یوسف بن حاتم (۱۴۲۰ق)، *الدر النظیم فی مناقب الائمة اللهامیم*، قم: جامعه مدرسین .
۵۲. صادقی، مصطفی (۱۳۸۲ش)، «الفتن» ابن حماد قدیمی ترین کتاب در مهدویت، *آیینہ پژوهش*، شماره ۸۴.
۵۳. صافی گلپایگانی، لطف الله (بی تا)، *منتخب الاثر فی الامام الثانی عشر علی*، تهران: مکتبه الصدر، سوم.
۵۴. صنعانی، عبدالرزاق (۱۴۰۳ق)، *المصنف*، تحقیق: حبیب الرحمن اعاضلی، بیروت:

المجلس العلمي .

٥٥. طباطبائي، محمد حسين (بي تا)، الميزان في تفسير القرآن، قم: اسما عيليان .
٥٦. طبراني، سليمان بن احمد (١٤١٥ق)، معجم الاوسط، قاهره: دارالحرمين .
٥٧. طبراني، سليمان بن احمد (١٤١٧ق)، مسند الشاميين، بيروت: مؤسسة الرسالة، دوم .
٥٨. طبراني، سليمان بن احمد (١٩٨٣م)، معجم الكبير، موصل: مكتبة العلوم والحكم .
٥٩. طبرسي، فضل بن حسن (١٣٩٥ق)، اعلام الوري باعلام الهدى، تهران: دارالكتب الاسلاميه .
٦٠. طبري آملی، محمد بن جرير بن رستم (١٤١٣ق)، دلائل الامامه، تحقيق: قسم الدراسات الاسلاميه، قم: مؤسسة البعثه .
٦١. طبري آملی، محمد بن جرير بن رستم (١٤١٥ق)، المسترشد في امامه على بن ابي طالب، تحقيق: محمودی كوشانپور، قم: بي نا .
٦٢. طبري، احمد بن عبدالله (١٣٥٦ق)، ذخائر العقبى في مناقب ذوى القربى، قاهره: مكتبة القدسي .
٦٣. طبري، محمد بن جرير (١٤١٢ق)، جامع البيان في تفسير القرآن، بيروت: دارالمعرفه .
٦٤. طبري، محمد بن جرير (١٩٦٧م)، تاريخ الامم والملوك، بيروت: دارالتراث .
٦٥. طوسي، محمد بن حسن بن على (١٤١٤ق)، الامالي، تحقيق: مؤسسة البعثه، قم: دارالثقافه .
٦٦. طوسي، محمد بن حسن بن على (١٤٢٥ق)، كتاب الغيبة، قم: مؤسسة المعارف الإسلامية، سوم .
٦٧. عبدالرزاق، عبدالرزاق بن همام (١٤٠٣ق)، مصنف، تحقيق: حبيب الرحمن الاعظمي، بيروت: المكتب الاسلامي .
٦٨. عسقلاني، احمد بن على (١٤١٥ق)، الاصابة في تميز الصحابه، بيروت: دارالجيل .
٦٩. عميدى، ثامر هاشم حبيب (١٤٢٤ق)، غيبة الامام المهدي عند الامام الصادق عليه السلام، قم: مركز الرساله .
٧٠. فخر رازي، محمد بن عمر (١٤٢٥ق)، مفاتيح الغيب، بيروت: دار احياء التراث العربي .
٧١. فراهيدى، خليل بن احمد (١٤٠٩ق)، كتاب العين، تحقيق: مهدي المخزومي و ابراهيم السامرائي، قم: هجرت، دوم .
٧٢. قاضى نعمان مغربى، نعمان بن محمد (١٤٠٩ق)، شرح الأخبار في فضائل الأئمة الأطهار عليهم السلام، قم: جامعه مدرسين .

۷۳. قرطبی، محمد بن احمد (۱۴۲۳ق)، *التذکرة فی احوال الموتی و امور الآخرة*، بیروت: المكتبة العصرية.
۷۴. کراچی، محمد بن علی (بی تا)، *کنز الفوائد*، قم: نشر مصطفوی.
۷۵. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، *الکافی*، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۷۶. کوفی، فرات بن ابراهیم (۱۴۱۰ق)، *تفسیر فرات کوفی*، تهران: مؤسسه طبع و نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۷۷. کوفی، محمد بن سلیمان (۱۳۸۱ش)، *مناقب الامام امیر المؤمنین علی بن ابی طالب*، بی جا: مجمع احیای فرهنگ اسلامی.
۷۸. گنجی، محمد بن یوسف (۱۳۶۲ش)، *البيان فی اخبار صاحب الزمان*، تهران: دار احیاء تراث اهل البيت عليه السلام.
۷۹. مفید، محمد بن محمد نعمان (۱۳۷۷ش)، *الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۸۰. مفید، محمد بن محمد نعمان (۱۴۱۴ق)، *الفصول المختاره*، بیروت: دارالمفید للطباعة و النشر.
۸۱. منتظری مقدم، حامد (۱۴۰۱ش)، «نقش روایات نبوی در کاربرد "مهدي" در عصر حضور»، *فصل نامه مشرق موعود*، شماره ۶۳.
۸۲. مؤسسه معارف اسلامی (۱۳۸۶ش)، *معجم احادیث الامام المهدي*، قم: بنیاد معارف اسلامی.
۸۳. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷ق)، *الغیبة*، تهران: صدوق.

